

УДК 502.1(1-751.3)(477.62)

DOI: 10.31470/2786-6327/2022/1/71-77

Юрій Козубенко

кандидат історичних наук, доцент кафедри медико-біологічних дисциплін і валеології

Університету Григорія Сковороди в Переяславі

bbbiru@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5037-15594>

Researcher ID: W-6177-2018

(вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав, Київська обл., 08401, Україна)

**ПРИРОДООХОРОННІ АСПЕКТИ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ
«СВЯТІ ГОРИ»: МИНУЛЕ ТА СУЧАСНІСТЬ**

У статті здійснено аналіз досліджень національного природного парку «Святі гори» від минулого до сучасності. Описано природний заповідний фонд парку, рідкісні види рослин. Встановлено, що рослинність національного природного парку «Святі гори» має величезну наукову цінність. На площі 40,5 тисяч гектарів росте майже половина видів вищих рослин, які коли-небудь спостерігалися на Південному Сході України, зокрема: 943 види, в тому числі з них 27 видів – дерева, 63 – чагарники і 853 – трав'янисті рослини. Рослинність «Святих Гір» містить багато унікальних асоціацій різного таксономічного рангу, які підлягають особливій охороні як рідкісні, ендемічні, реліктові, а також еталонні і деградуючі під впливом людської діяльності. Штучні ліси, що займають велику площу в національному природному парку, дуже різноманітні і представляють науковий інтерес як досвід створення культур фітоценозів за участю аборигенних та інтродукованих видів. Основні типи рослинності представлені так: ліси займають понад 91 % площі парку, луки – близько 1,5 %, болота – 2,5 %. Встановлено, що на території парку живуть 256 видів тварин, із них 50 занесені в Червону книгу України. Фауна налічує 43 види ссавців, 194 – птахів, 10 – плазунів, 9 – земноводних, 40 – риб. З'ясовано, що у ході досліджень видатних українських ботаніків В. І. Талієва та М. І. Котова, проведених ними на території майбутнього національного природного парку на початку ХХ століття, ними було встановлено важливість надання даній території статусу природоохоронного об'єкту. Також у статті розглянуто стан досліджуваної території в умовах сьогодення. Зокрема встановлено, що в ході російської агресії національному природному парку «Святі гори» завдано непоправних збитків і його подальша доля залишається незрозумілою. Адже частина заповідників і національних парків сьогодні перебуває на лінії фронту, яка також не стоїть на місці та зміщується за ходом бойових дій. Унаслідок боїв і масових обстрілів знищуються не лише міста, а й заповідні території.

Ключові слова: заповідник, охорона природи, рослини, національний природний парк, дослідження.

Yuri KozubenkoCandidate of Historical Sciences, Assistant Professor of the Department
of Medical and Biological Disciplines and Valeology, Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav,
nibbbiru@gmail.com<https://orcid.org/0000-0002-5037-15594>

Researcher ID: W-6177-2018

(30, Sukhomlynsky Str., Pereiaslav, Kyiv region, Ukraine, 08401)

**ENVIRONMENTAL ASPECTS OF THE HOLY MOUNTAINS NATIONAL NATURE PARK:
PAST AND PRESENT**

The article analyzes the research of the Holy Mountains national nature park from the past to the present. The nature reserve fund of the park, rare species of plants are described. It has been

established that the vegetation of the Holy Mountains national nature park is of great scientific value. Almost half of the species of higher plants that have ever been observed in the South-East of Ukraine grow on an area of 40.5 thousand hectares, in particular: 943 species, including 27 species - trees, 63 - shrubs and 853 - herbaceous plants. The vegetation of the Holy Mountains contains many unique associations of various taxonomic ranks, which are subject to special protection as rare, endemic, relict, as well as reference and degrading under the influence of human activity. Artificial forests, which occupy a large area in the national nature park, are very diverse and are of scientific interest as an experience of creating crops of phytocenoses with the participation of aboriginal and introduced species. The main types of vegetation are presented as follows: forests occupy more than 91% of the park area, meadows - about 1.5%, swamps - 2.5%. It was established that 256 species of animals live on the territory of the park, 50 of them are listed in the Red Book of Ukraine. The fauna includes 43 species of mammals, 194 - birds, 10 - reptiles, 9 - amphibians, 40 - fish. It was found that in the course of research of prominent Ukrainian botanists V.I. Taliev and M.I. Kotov, conducted by them on the territory of the future national nature park in the early twentieth century, they found it important to give the area the status of a nature reserve. The article also considers the state of the study area in today's conditions. In particular, it was established that during the Russian aggression the Holy Mountains national nature park suffered irreparable damage and its future remains unclear. After all, some reserves and national parks today are on the front line, which also does not stand still and shifts in the course of hostilities. As a result of fighting and mass shelling, not only cities but also protected areas are being destroyed.

Key words: reserve, nature protection, plants, national nature park, research.

Постановка проблеми. Збереження природного різноманіття завжди займало чільне місце серед важливих проблем українського суспільства. Велика кількість унікальних природних об'єктів зазвичай використовувалася для відпочинку, з господарською метою тощо. Одним із таких місць здавна були Святі гори – крейдянні виступи на правому березі Сіверського Дінця поблизу міста Святогірськ Донецької області. Надзвичайно важливим питанням було надання статусу природоохоронного об'єкта даній місцевості. Нині не менш важливим залишається збереження природних об'єктів у ході російського військового вторгнення на територію України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика дослідження доволі вузько висвітлена у працях науковців. Зокрема, першим, хто дослідив і запропонував надати статус природоохоронного об'єкту Святим горам був В. І. Талієв (Талиев В. И., 1914). Активним дослідженням території майбутнього заповідника займався М. І. Котов, свої спостереження він описав у кількох працях (Котов М. И., 1937), (Котов М. И., 1928), (Котов М. И., 1927). Інформацію щодо сучасного стану національного природного парку було проаналізовано у статтях О. Овчиннікова (Овчинников О.) та М. Григоренко (Григоренко М. В.).

Метою статті є на основі доступних джерел і літератури висвітлити історію досліджень та сучасний стан національного природного парку «Святі гори» в Донецькій області України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як унікальний куточок природи, крейдянні гори здавна привертали увагу вчених. Вперше їх описав у 1774 році академік Й. Гюльденштедт, вказуючи, що вони простягаються від розташованого там монастиря до села Маяки. Він перший звернув увагу на те, що саме тут сосна росте на крейдянному субстраті.

У 1895 році відомий український ботанік В. І. Талієв писав: «... в Святих горах сосна утворює прекрасні чисті насадження, причому, поверхня ґрунту в них захована під моховим покривом» (Козубенко Ю. Л., 2012).

Вперше пропозиція створити національний парк у Святих горах була опублікована саме В. І. Талієвим у 1913 році у Бюлетенях Харківського товариства любителів природи. Вже за рік, пропозиція була також згадана у його праці як приклад природної території, що потребує охорони на Харківщині (Талиев В. И., 1914).

Видатні ботаніки Д. І. Літвінов та Б. М. Козо-Полянський вважали, що крейдянні бори є залишками дольодовикової рослинності кінця третинного періоду. У 1914 році В. І. Талієв

поставив питання про збереження даних борів як видатної пам'ятки природи. Вчені Е. М. Лавренко, М. І. Котов, М. І. Шалит називали ці місця «справжньою країною живих копалин».

У 1916 – 1923 рр. М. І. Котов здійснив кілька експедицій до Святих гір Артемівської округи. Зокрема, перші його виїзди відбулися 8 червня та 2 серпня 1916 р. Згодом дослідник повторно відвідав дану місцевість у період із 23 травня до 8 червня 1923 року (Козубенко Ю. Л., 2014).

М. І. Котов описує Святі гори як улюблене місце для екскурсій багатьох відпочиваючих та дослідників, яке славилось своєрідним крейдянним бором на правому березі річки Сіверський Донець. За свідченнями дослідника, до 1918 року в Святих горах був монастир, розташований на правому крейдянному березі Сіверського Дінця. Цей монастир у 1624 році відігравав важливу роль як аванпост, розташований за межами давньоруської держави, який захищав її від кочівників південно-східних степів. М. І. Котов зазначив, що Святогірський монастир було засновано ще в домонгольські часи. Завдяки його зручному розташуванню на крейдяних горах, монастир був свого роду чудово укріпленою фортецею з гарматами та стіною навколо.

На момент дослідження навколишньої території М. І. Котівим у 1916 р., будівля, яка колись була Святогірським монастирем використовувалася як «Будинок відпочинку» для робітників Донбасу (Котов М. І., 1928).

Після здійснених досліджень М. І. Котов дійшов думки, що Святі гори, розташовані на правому підвищеному березі річки Сіверський Донець у Слов'янському районі, Донецької області, були дуже цінним місцем для організації заповідника. Необхідність охорони досліджуваної території пояснювалася низкою фактів, встановлених у ході експедиції. Зокрема М. І. Котов встановив, що на крейдяних схилах Святих гір, які належали до Теплинського лісництва, на час дослідження ріс великий бір із крейдяної сосни (*Pinus cretacea* Kalen), який був одним із небагатьох, що уціліли в СРСР. У його підліску вчений знайшов багато скумнії (*Cotinus coggygria* Scop.), яка мала островне поширення (Котов М. І., 1927).

На важливість збереження унікального куточка природи М. І. Котов неодноразово наголошував у своїх дослідженнях. Комплексний аналіз рослинності крейдяного бору на території Святих гір, який дослідник відвідував у різні роки дозволив дійти висновку щодо необхідності запровадження природоохоронних заходів. Зокрема, у 1916 році, М. І. Котов здійснив наступні спостереження. Ліси, які вкривали правий берег річки Сіверський Донець, простягалися з незначними перервами по обидва боки від монастиря. Краща ділянка крейдяного бору на крейдянному ґрунті нависала над правим берегом Сіверського Дінця – між монастирем і селом Богородичне. Дещо вище, де спостерігалось вкривання крейди більш товстим шаром ґрунту, сосну заміняв дуб із чагарниками, там же спостерігалася тіньова лісова рослинність. Проте до самого Богородичного сосновий бір не доходив; він переривався поздовжніми балками, а вже після перерви в лісі до самого села спостерігалось домінування дуба. Слід сказати, що біля села вчений виявив крейдяні оголення, де спостерігалася сосна. Через 1,5 – 2 км за Богородичним крейда змінювалася глиною, обриси схилів заокруглювалися і ліс тут уже складався виключно з листяних порід (Козубенко Ю. Л., 2011).

По інший бік монастиря крейдяний бір було дуже пошкоджено та засмічено. Це було пов'язано з випасанням худоби на досліджуваній території. З цього боку спостерігалось швидке закінчення лісу з його переходом у дрібний чагарник. Також було виявлено перехід крейдяного ґрунту в чорнозем і глину. Незначна кількість сосен залишалася біля каплички, згодом – церкви. Далі – по байраках у напрямку хутора Сидорова спостерігалися сосни на крейдяних відшаруваннях, що становили собою особливу наукову цінність (Котов М. І., 1928).

У 1921 році пожежі на території Святих гір знищили велику кількість лісів. У тому числі значних пошкоджень зазнали бори на лівому боці Дінця.

У 1923 році територією Святих гір пройшов ураган і завдав значних руйнувань і збитків природному фонду. Зокрема, було вирвано з корінням старі сосни, оголено байраки. Ті сосни, які залишилися, почали помітно сповзати до річки Сіверський Донець, а відшарування крейди

почали між ними збільшуватися. Лісова підстилка втратила свою зв'язаність і, як наслідок, у крейдяному бору стало надзвичайно сухо і його заповнили степові та крейдяні рослини.

Щодо збереження природи Святих гір М. І. Котов висловлювався наступним чином: «Треба вжити всіх заходів, щоб зберегти природу Святих гір і організувати тут заповідник з науково-біологічною станцією. Помешкання колишнього монастиря та гостинниці, що містяться біля самого крейдяного бору, дають можливість організувати тут станцію. Зараз становище якраз протилежне – природа Святих гір гине. Хоч у будинках колишнього монастиря і містяться «Будинок відпочинку для робітників Донбасу», але немає наукової установи, яка б зацікавилась Святими горами більше, ніж місцем для спочинку» (Котов М. І., 1927).

У 1927 році М. І. Котов виступив з ініціативою створення заповідника «Святі гори».

У своїй праці «Новые заповедники на Украине», яка вийшла в 1937 році М. І. Котов вже вкотре наголосив на важливості створення заповідника на території Святих гір. Учений відзначив унікальність наявного знаменитого бору на крейдяних горах. За його свідченнями, гірські сосняки були надзвичайно важливим об'єктом вивчення реліктової рослинності і дана місцевість здавна відома в ботанічній літературі у зв'язку із тривалою полемікою щодо давніх реліктів і походженням рослинності й флори крейдяних оголень, багатих на ендеміки та рідкісні види. Дослідник вказує на те, що тривалий час Святі гори відвідувалися лише окремими науковцями, головним чином, ботаніками, які робили лише короточасні заїзди, а роботи стаціонарного характеру не проводилися. Важливим чинником у створенні заповідника мало бути ґрунтовне вивчення його флори та фауни. М. І. Котов наголосив на важливості створення заповідників не лише в Донецькій і Харківській областях, а й на решті території України. Він зазначив наступне: «Наша країна повинна вкритися планомірною мережею заповідників обласного значення, не кажучи вже про заповідники республіканського і союзного значення» (Котов М. І., 1937).

У 1963 році Святі гори були оголошені пам'яткою природи, а в 1975 році державним ландшафтним заказником.

Національний природний парк «Святі гори» офіційно було створено року Указом № 135/97 в північній частині, зокрема в (11 957 га), (27 665 га) і районах.

У році крейдяні гори на території національного природного парку «Святі гори» потрапили в Топ-100 всеукраїнського конкурсу. Загальна площа парку – 40 589, із них у власності парку перебуває 11 878 га.

Значну цінність має раритетний фонд флори Святих гір: гісоп крейдяний, глід український, дрік донський, дзвінець крейдяний, жовтушник кринкський, гусяча цибуля борова, ранник крейдяний, пирій ковилолистий, підмаренник волинський, полин білоповстистий, смілка крейдяна, фіалка Лавренка. До Червоної книги України занесені 48 видів, серед яких 12 – до Європейського червоного список, 123 види мають охоронний статус. У межах території національного парку виявлено 43 асоціації, які занесені до Зеленої книги України. Це перш за все крейдяні бори, дубові ліси з грабом і кленом татарським, кретофільні та степові фітоценози, водні угруповання сальвінії плаваючої. Слід також виділити і сфагнові болота-блюдця, які у степовій зоні розташовані за крайньою південною межею свого суцільного ареалу.

У числі рослин, що охороняються на різних рівнях, 7 видів папороті, серед яких водяна папороть сальвінія плаваюча; багато видів ендемічної крейдової флори, серед яких представники різних родин – сонццвіти крейдолюбний та звичайний, дворятник крейдяний, жовтушниця Талієва, дрік донський, китяки крейдяні, громовик донський, льонок крейдяний, дзвінець крейдяний, гісоп крейдяний, віхалка гілляста, пирій ковилолистий, костриця крейдяна, келерія Талієва; 9 видів ковили (Національний природний парк «Святі Гори»).

Сосна крейдова відрізняється від сосни звичайної. У неї товстіша і коротша хвоя (3–5 см), кругліші та майже вдвічі менші шишки (2,5–3 см завдовжки), твердіша деревина, крупніший пилок, парасолькоподібна крона. У теперішній час сосна крейдова збереглася тільки на окремих розрізнених ділянках на площі близько 85 га. Сосен у віці 70–100 і більше років за діаметром стовбура 25–80 см при висоті від 8 до 28 м нараховується на території парку не більше 700 шт.

Національний природний парк «Святі гори» і заповідник «Крейдова флора» – єдині місця в Україні, де збереглася сосна крейдова. Загальна площа крейдових борів складає біля 250 га. Ділянки сосни крейдової на території парку в Горах Артема є найбільшими, а також розташовані найпівденніше в Україні. Вивчення сосни крейдової допомагає відтворити історію формування рослинного світу Донбасу. Крейдові бори Сіверського Дінця – своєрідна ботанічна загадка, яка ще не розгадана до кінця і дотепер. Пожежі й урагани в 20-х роках XX століття, війни, хижацьке винищування реліктових лісів призвели до того, що у 60 % сосен було знайдено різні ушкодження та аномалії росту. Охорона, збереження сосни крейдової, відновлення крейдових борів є важливою задачею національного природного парку «Святі гори».

У різноманітних як типових, так і специфічних умовах рельєфу правобережжя ростуть плакорні та байрачні широколистяні ліси віком 90–110 років із переважанням дуба звичайного. Острівні плакорні дубові ліси на таких значних площах сформувалися завдяки рельєфним умовам Донецького кряжу і є унікальним явищем у степовій зоні. Діброви національного парку займають третину його загальної площі лісів. У лісовому фонді України на долю дубових насаджень припадає 27 %, а в Донецькій області – 57 % (Національний природний парк «Святі Гори»).

На території національного природного парку росте єдина в Донбасі значна за площею (більше 300 гектарів) природна заплавна діброва, де збереглися насінневі дуби віком 200–300 років і більше з середньою висотою 25 м, середнім діаметром – 81 см, максимальним – 152 см. На території парку зберігся дуб-патріарх 600-річного віку, що вражає своїми розмірами. При висоті 29 метрів, діаметр його досягає 2-х метрів, а обхват стовбура складає 6,3 метра.

У жорстких ґрунтово-кліматичних умовах Донецького степу дуб виконує кліматорегулюючі, водоохоронні, ґрунтозахисні, санітарно-гігієнічні, рекреаційні функції і визнаний головною породою в степовому лісорозведенні.

Великий вік, пошкодження воєнних років, високі рекреаційні навантаження призвели до того, що тільки 5 % 285-річних дерев дубового гаю не мають ушкоджень. У чверті дубів є ушкодження стовбура. Частина з них всихає, а загибель кожного дерева – непоправна втрата (Національний природний парк «Святі Гори»).

Святі гори разом із іншими об'єктами охорони природи вперше зазнали великої руйнації ще в 2014 році.

Деякі об'єкти природно-заповідного фонду пошкоджені обстрілом, зокрема національні парки «Святі гори», «Меотида», відділення «Кальміуське», «Крейдяна флора», регіональні ландшафтні парки «Донецький кряж» і «Слов'янський курорт». На території низки об'єктів природно-заповідного фонду зведено фортифікаційні споруди, у тому числі в національному парку «Дворічанський», що знаходиться на кордоні з росією в Харківській області, а також у філії Українського степового заповідника – «Крейдяна флора».

На території регіонального ландшафтного парку «Донецький кряж» поховано убитих солдатів. За межами зони дій, на території ландшафтного парку «» на Харківщині, а також на території національного парку «Святі гори» невідомі особи рубають ліс, пояснюючи, що деревина «потрібна для АТО». Користуючись відсутністю реального контролю, в деяких об'єктах природно-заповідного фонду, наприклад, у межах ландшафтного парку, самовільно розорано 100 га.

Дослідження пожеж на природних територіях в зоні бойових дій провели у 2014 році фахівці Міжнародної благодійної організації «Екологія-Право-Людина». Пожежі, викликані обстрілом, охопили 17 % лісів і 24 % степів у зоні АТО. У тому числі вогнем пошкоджені природно-заповідні об'єкти – філії Луганського заповідника «Провальський степ», «Трьохізбенський степ», регіональні ландшафтні парки «Донецький кряж», «Зуєвський», національний парк «Святі гори» і 13 заповідників. У національному парку «Святі гори» пожежа, викликана обстрілом, пройшла 1000 га лісу, від пожеж також постраждали заповідники в Луганській області – «Нагольчанський», «Волнухінський», «Білорічанський», «Луганський», «Перевальський» і «Піщаний». У 2014 р. у зоні бойових дій було зафіксовано 2901 випадок

пожеж на лісових і степових територіях, що в 14 разів більше, ніж поза зоною бойових дій. Вогнем було пройдено 36226 га лісів, 114 га пасовищ і сінокосів, 147 га орних земель. Від вогню постраждало 20 % усіх кам'янистих степів у межах України (Овчинніков О.).

Ще в січні 2022 року Держтуризму України назвало Святі гори одним із найкращих місць в країні для зимового еко-туризму. Парк розташований у Слов'янському та Краснолиманському районах. Тут можна помилуватися не тільки застиглою річкою Сіверський Донець, а ще й «інопланетними» крейдяними горами. Загальна площа цього парку – 40 гектарів. Природа цієї місцини та її околиць ще зберегла умови для існування багатьох рідкісних птахів, таких як скопа, тювик, зміїд та інші. Справжньою перлиною заповідника є печерні храми з Миколаївською церквою, яка була збудована в XVII ст. на крейдяній скелі. Ця унікальна споруда відтворює в камені традиції дерев'яної народної архітектури і є оригінальним витвором українського бароко (Григоренко М. В.).

24 лютого 2022 року після повномасштабного вторгнення військ російської федерації на територію України ситуація кардинально змінилася. Сьогодні 44 % площ усіх заповідників ті національних парків України знаходяться на тимчасово окупованих територіях або у зоні бойових дій. Вести природоохоронну діяльність тут практично неможливо ні державним органам влади, ні громадським організаціям.

За даними Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів, до 900 природоохоронних територій сьогодні окуповані або ж на їхній території ведуться бойові дії.

На жаль, із високою ймовірністю ми втратимо національний парк «Святі гори», розташований вздовж річки Сіверський Донець. Основну його площу займають соснові бори, які сьогодні активно горять. Найближчим часом може вигоріти до 70 % території. Бойові дії тут продовжуються, тому зупинити поширення вогню неможливо. Частину національного парку займають штучні соснові насадження на пісках, пожежа через які проходить особливо швидко (Овчинніков О.).

Сучасні події навколо національного природного заповідника «Святі гори» варто розцінювати як екоцид російського агресора проти українського народу. Згідно із статтею 441 Кримінального кодексу України, екоцид – масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу.

Також такі дії є порушенням Статуту ООН та частини третьої статті 38 Протоколу Женевської конвенції, якою заборонено застосовувати методи або засоби ведення воєнних дій, які мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдадуть широкої, довготривалої і серйозної шкоди природному середовищу (Російський екоцид в Україні – умисне знищення лісів).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Із давніх-давен Святі гори з наукової точки зору були надзвичайно цікавим природним об'єктом зі своїм унікальним рослинним і тваринним світом. Багато дослідників відвідало дану територію, закликавши до створення пам'ятки охорони природи та заповідника. Важливу роль у цьому відіграли ботаніки В. І. Талієв і М. І. Котов. Завдяки їхнім зусиллям Святі гори набули статусу природоохоронного об'єкту на теренах УРСР. Уже в незалежній Україні ініціативу зі збереження природних багатств даної місцевості було продовжено і втілено у створенні національного природного парку «Святі гори». На жаль, нині парк під загрозою знищення в результаті варварських дій російських військ. Подальша його доля залишається під питанням.

Список використаних джерел і літератури

1. Григоренко М. В. Держтуризму назвали найкращі нацпарки України для еко-туризму взимку. УНІАН – інформаційне агентство. URL: <https://www.unian.ua/tourism/news/naykrashchi-nacionalni-parki-ukrajini-dlya-eko-turizmu-vzimku-spisok-novini-11670553.html> (дата звернення: 06.06.2022).
2. Козубенко Ю. Л. (2014). Внесок професора М. І. Котова у охорону рослин в Україні. *Наука та наукознавство*. № 1. С. 110–117.
3. Козубенко Ю. Л. (2011). Рекомендації М. І. Котова щодо створення заповідників в Україні і реалії сьогодення. *Історія освіти, науки і техніки в Україні* : матеріали VI Всеукр. конф. молодих уч. та спеціалістів, м. Київ, 27 трав. 2011 р. С. 149–151.

4. Козубенко Ю. Л. (2012). Роль М. І. Котова у створенні заповідників «Асканія-Нова» та «Святі гори». *Український науково-інтелектуальний простір: реалії та перспективи розвитку* : матеріали VI науково-практ. інтернет-конф., м. Переяслав-Хмельницький, 28–30 квіт. 2012 р. С. 39–40.
5. Котов М. И. (1937). Новые заповедники на Украине. *Природа*. № 8. С. 105–108.
6. Котов М. И. (1928). Святі Гори Артемівської округи. *Матеріали до охорони природи на Україні*. № 1. С. 115–126.
7. Котов М. И. (1927). «Святі гори» на Артемівщині, як забуток природи. *Вісник природознавства*. № 3–4. С. 190–196.
8. Національний природний парк «Святі Гори». *Офіційний веб-сайт*. URL: <https://npp-svyatygory.com.ua/flora.html> (дата звернення: 02.06.2022).
9. Овчинніков О. Заповідні території під час війни. Відновити міста буде простіше, ніж природу. *Еко Район – новини про екологію*. URL: <https://eco.rayon.in.ua/topics/514206-zapovidni-teritorii-pid-chas-viyni-vidnoviti-mista-bude-prostishe-nizh-prirodu/> (дата звернення: 06.06.2022).
10. Російський екоцид в Україні – умисне знищення лісів. *Українська природоохоронна група*. URL: <https://uncg.org.ua/rosijskyj-ekodyd-v-ukraini-umysne-znyshchennia-lisiv/> (дата звернення: 06.06.2022).
11. Талиев В. И. (1914). Охраняйте природу! Харьков. 16 с.

Refereces

1. Hryhorenko, M. V Derzhuryzmu nazvaly naykrashchi natsparky Ukrayiny dlya eko-turyzmu vzymku [State Tourism named the best national parks in Ukraine for eco-tourism in winter]. (b. d.). *UNIAN – informatsiyne ahenstvo – UNIAN – news agency*. <https://www.unian.ua/tourism/news/naykrashchi-nacionalni-parki-ukrajini-dlya-eko-turizmu-vzymku-spisok-novini-11670553.html> [in Ukrainian].
2. Kozubenko, Yu. L. (2014). Vnesok profesora M. I. Kotova u okhoronu roslyn v Ukrayini [Contribution of Professor M. I. Kotov to plant protection in Ukraine]. *Nauka ta naukoznavstvo – Science and science*, 1, 110–117 [in Ukrainian].
3. Kozubenko, Yu. L. (2011). Rekomendatsiyi M. I. Kotova shchodo stvorenniya zapovidnykiv v Ukrayini i realiyi s'ohodennya [M. I. Kotov's recommendations on the creation of reserves in Ukraine and the realities of today]. *Istoriya osvity, nauky i tekhniki v Ukrayini – History of education, science and technology in Ukraine*, 149–151 [in Ukrainian].
4. Kozubenko, Yu. L. (2012). Rol M. I. Kotova u stvorenni zapovidnykiv «Askaniya-Nova» ta «Svyati hory» [The role of M. I. Kotov in the creation of reserves «Askania-Nova» and «Holy Mountains»]. *Ukrayinskyi naukovy-intelektual'nyy prostir: realiyi ta perspektyvy rozvytku – Ukrainian scientific and intellectual space: realities and prospects of development*, 39–40 [in Ukrainian].
5. Kotov, M. I. (1937). Novye zapovednyky na Ukrayne [New reserves in Ukraine]. *Pryroda – Nature*, 8, 105–108 [in russian].
6. Kotov, M. I. (1928). Svyati Hory Artemivs'koyi okruhy [Holy Mountains of Artemivsk district]. *Materialy do okhorony pryrody na Ukrayini – Materials for nature protection in Ukraine*, 1, 115–126 [in Ukrainian].
7. Kotov, M. I. (1927). «Svyati hory» na Artemivshchyni, yak zabutok pryrody [«Holy Mountains» in Artemivschyna, as a forgetfulness of nature]. *Visnyk pryrodosnavstva – Bulletin of Natural Science*, 3–4, 190–196 [in Ukrainian].
8. Natsionalnyy pryrodnyy park «Svyati Hory» [Holy Mountains National Nature Park]. (b. d.). *Ofitsiynyy veb-sayt – Official website*. <https://npp-svyatygory.com.ua/flora.html> [in Ukrainian].
9. Ovchynnikov, O. Zapovidni terytoriyi pid chas viyny. Vidnovyty mista bude prostishe, nizh pryrodu [Protected areas during the war. Rebuilding cities will be easier than nature]. (b. d.). *Eko Rayon – novyny pro ekolohiyu – Eco District – news about ecology*. <https://eco.rayon.in.ua/topics/514206-zapovidni-teritorii-pid-chas-viyni-vidnoviti-mista-bude-prostishe-nizh-prirodu/> [in Ukrainian].
10. Rosiyskyi ekotsyd v Ukrayini – umysne znyshchennya lisiv [Russian ecocide in Ukraine – deliberate destruction of forests]. (b. d.). *Ukrayins'ka pryrodookhoronna hrupa – Ukrainian Environmental Protection Group*. <https://uncg.org.ua/rosijskyj-ekodyd-v-ukraini-umysne-znyshchennia-lisiv/> [in Ukrainian].
11. Talyev, V. Y. (1914). *Okhranyayte pryrodu!* [Protect nature!] [in russian].